13 Codex Boreelianus: de omzwervingen van een evangelieboek

JAN KRANS

In de depots van de Universiteitsbibliotheek Utrecht liggen vele schatten. Deze bijdrage is het verhaal over één daarvan: de *Codex Boreelianus* (Hs. 1). Of beter: één van de verhalen die over deze codex te vertellen zijn. Het onderzoek gaat verder en zo hoort het ook.

De *Codex Boreelianus* is eigenlijk geen codex meer maar een stapel van 217 vellen. Zoveel is er nog over dit Griekse bijbelhandschrift. Oorspronkelijk moet het de hele tekst van de vier bijbelse evangeliën hebben omvat, zoals er veel handschriften zijn, maar in de loop der tijd is zo'n 40 procent verloren gegaan. Ook de band die er ooit een echt boek van maakte, is er niet meer. Deze foto van het handschrift in zijn huidige toestand doet ogenblikkelijk vermoeden dat het handschrift heel wat omzwervingen en wederwaardigheden moet hebben doorgemaakt (afbeelding 1).

In het verhaal van de codex zitten noodzakelijkerwijs nogal wat gaten. Er zijn stille eeuwen en er blijven vele raadsels over. Het handschrift zelf geeft al zijn geheimen niet prijs, nog niet misschien. Er is slechts een enkele bron over het handschrift toen het er nog iets beter – completer vooral – aan toe was dan nu.

Elk handschrift is uniek

Het vergt wel enige oefening om je goed voor te stellen wat 'de bijbel' was in de vele eeuwen voor de boekdrukkunst. 'Handschriften' is de sleutelterm: elk handschrift is een uniek exemplaar. Daarbij gaat het om verschillende dingen. Welke teksten staan erin, en in welke volgorde? Handschriften met het hele Nieuwe Testament (laat staan de hele bijbel) komen niet veel voor, al was het maar omdat ze niet praktisch zijn. Handschriften met de vier evangeliën of met de brieven van Paulus zijn veel gebruikelijker.

Het schrijfmateriaal verschilt, van papyrus via perkament tot papier, en in het schrift laten de eeuwen en de individuen ook grote verschillen zien. Het belangrijkste is wel dat majuskelschrift (hoofdletters) werd opgevolgd door minuskelschrift (kleine letters).

Hoe is een bijbels handschrift verder 'ingericht'? Er zijn allerlei hulpmiddelen voor de lezers, zoals folionummers, hoofdstuktitels, inhoudsopgave en kopregels. Alinea's en interpunctie helpen de lezers ook. Veel handschriften bevatten informatie voor bijzondere doeleinden. Zo hoort bij studie commentaar, en bij liturgische lezing aanwijzingen en roosters. De kopiist moet rekening houden met een passende lay-out, marges en het aantal regels. Illustraties en versieringen geven handschriften nog meer een eigen identiteit.

Handschriften zijn – of het nu via het oog of via het oor is – overgeschreven van andere handschriften en daarbij kan van alles gebeuren, van kleine vergissingen tot enorme blunders, van voorzichtige verbeteringen tot drastische ingrepen. Zelfs de nauwst verwante bijbelhandschriften zullen daarom nooit geheel dezelfde tekst hebben.

Tenslotte: een handschrift dat de schrijftafel of het scriptorium verlaat, bevindt zich vanaf dat moment nogal weerloos in handen van mensen die er van alles mee kunnen doen. Dat gaat van kleine correcties of kanttekeningen tot het geheel uitwissen van de tekst om er een andere overheen te kunnen schrijven, en van het bijsnijden van de bladzijden tot het uitsnijden van illustraties. Daar komt nog eens bij alles wat 'per ongeluk' kan gebeuren.

Al met al kun je zeggen dat er wel bijbels bestaan in de handschriftentijd, maar eigenlijk niet dat *de bijbel* bestaat. In abstracto is er wel een bijbel, maar zodra je er één probeert aan te wijzen sta je voor een veelheid aan vormen en verschijningen.

1 ▲
Totaalopname van de Codex Boreelianus.

De geboorte van het handschrift

De geboorte van de *Codex Boreelianus* vond plaats omstreeks het jaar 1000, waarschijnlijk in Constantinopel, maar in elk geval in het Byzantijnse rijk. Het was de wereld van de orthodoxe kerk, met haar liturgische praktijk, haar heiligenverering, met een bepaalde opvatting over hoe een boek moet zijn en hoe je met boeken en teksten omgaat. Overigens komen de meeste handschriften van het Nieuwe Testament, die er nu nog over zijn, uit de tijd na 800 en uit het Byzantijnse rijk. Dat was het gebied waar het Grieks de taal was en de bijbel – samen met de geschriften van de kerkvaders – het boek.

Als zo'n boek moest worden gemaakt gebeurde dat op perkament, geprepareerde dierenhuid. Een heel enkele keer heeft de schrijver om een slechte plek in het perkament heen geschreven, maar dat is een uitzondering: over het algemeen is het materiaal van goede kwaliteit. Ook verder straalt het handschrift een zekere luxe uit, met ruime marges en sommige elementen met goudinkt. Ook rood is gebruikt. Het meest opvallend, en ook 'luxe', is wel het gebruikte majuskelschrift, in een tijd dat het gebruik van ruimte- en tijdbesparende minuskels al was ingeburgerd. Het handschrift voelt zo bij ontstaan al een beetje 'retro'. De precieze schrijfwijze van de hoofdletters leidt tot de genoemde datering van omstreeks het jaar 1000. Ruth Barbour spreekt van 'uncial script in its final ossified state' ('de laatste, versteende fase van het hoofdletterschrift').

Ook onderdeel van de luxe zijn versierde openingspagina's bij elk evangelie. De foto toont het begin van Marcus (afbeelding 2). Dat is de enige openingsbladzijde die in haar geheel bewaard is gebleven. Bij Mattheüs ontbreekt de bladzijde volledig, bij Lucas en Johannes zijn delen van de bladzijde weggeknipt. Bij Johannes vinden we trouwens niet de brugvormige ('π-vormig' volgens de officiële term) abstracte decoratie, maar een decoratie met medaillons en figuren, en een opvallende initiaal van de ε, die bekend staat als de 'zegenende hand' (afbeelding 3). Mijn Zweedse collega Tommy Wasserman zou dit opmerkelijke verschil als volgt verklaren: decoraties werden gewoonlijk aangebracht door anderen dan de kopiist en de eerste drie

2 ▸
Het begin van het evangelie van Marcus, 71r.

evangeliën, Mattheüs, Marcus en Lucas, kunnen goed als een eenheid naar een decorateur zijn gestuurd, terwijl Johannes een andere decorateur ten deel viel. Het valt ook op dat Lucas met een verkort katern wordt afgesloten en dat aan het eind van het Lucas-evangelie de opmerkelijke woorden Χριστῷ τελείῳ χάρις ('dank aan Christus, de volmaakte') staan. Voelde de kopiist zich dankbaar omdat dit deel van zijn werk voltooid was?

Elk evangelie werd voorafgegaan door een soort inhoudsopgave, met nummers (de *kephalaia*) en inhoudsaanduiding (de *titloi*), en die gegevens worden dan op de betreffende bladzijden herhaald. Dat is onderdeel van de inrichting voor het daadwerkelijke gebruik van het handschrift. Veel decoraties zijn er niet. Een paar versierde letters vestigen de aandacht op tekstgedeelten waarin Christus een bijzonder hoge status heeft.

Eeuwen in het Byzantijnse rijk

Het handschrift werd ook daadwerkelijk gebruikt en het draagt daar de sporen van. Daarmee verschaft het ons een venster(tje) op de geloofswereld – de spiritualiteit – van de gemeenschap die het in bezit had. Zo zijn er liturgische toevoegingen en aanwijzingen voor speciale dagen van heiligen.

Sporen van gebruik zijn ook zichtbaar in de correcties. Deze laten niet alleen – ten overvloede – zien dat kopiisten feilbaar zijn, maar ook dat het handschrift werd gebruikt en dat (in ieder geval enkele van) de gebruikers hechtten aan een zo juist mogelijke tekst, wat dan ook hun precieze voorstelling daarbij mag zijn geweest. Het handschrift en zijn gemeenschap bestonden dan ook niet in een vacuüm. Er was toegang tot bronnen met behulp waarvan de verbeteringen konden worden aangebracht.

Een bijzonder aspect van de *Codex Boreelianus* is het Arabisch dat we er in aantreffen. Ten eerste zijn de katernen van Mattheüs (althans, wat daar van over is) genummerd, linksboven, in het Arabisch. Dat er in Griekenland (Byzantium) Syrische kopiisten werkten die Arabisch als moedertaal hadden is bekend, maar waarom iemand de katernen opnieuw zou gaan nummeren is niet duidelijk. Was de eerdere Griekse nummering, waarvan we nog enkele sporen kunnen zien, toen ook al grotendeels weggesneden? En waarom alleen Mattheüs? Werd er een kopie van alleen dat gedeelte gepland? Was het boek toen al zonder band en moest het op volgorde blijven? Opvallend is ook dat de Arabische nummering verschilt van de Griekse: zij loopt één voor. Was er nog een katerntje voor, of er voor gepland geweest?

Ten tweede, heel verrassend, is er een Arabische tekst die zomaar dwars over een bladzijde lijkt gekrabbeld (afbeelding 4). Met hulp van enkele specialisten is eindelijk duidelijk wat er staat: 'Is de keten niet het eigendom van de slaaf?', oftewel: 'Als je bij slaven van bezit wilt spreken, kun je alleen maar zeggen dat zij eigenaar zijn van hun ketenen.' Deze woorden vormen geen bekend Arabisch spreekwoord. Wel is er een mogelijk verband met de evangelietekst op dezelfde bladzijde, waar in een gelijkenis de meester zegt: 'Wie heeft zal nog meer krijgen; maar wie niets heeft, hem zal zelfs wat hij heeft worden ontnomen' (Lucas 19:26). Misschien is het Arabische zinnetje hier een lichtsubversief commentaar op?

De eeuwen in Byzantium, zo laat zich vermoeden, eindigden met verstoffen op een plank. Misschien was het handschrift toen al uit de band geraakt en onvolledig geworden. Het valt in elk geval op dat steeds de buitenkant van elk katern relatief veel slijtage vertoont.

Naar Europa

Omstreeks 1600 kwam er een reiziger uit West-Europa. Het handschrift had er toen al meer eeuwen opzitten dan die het jaar 1600 scheiden van de dag van vandaag. Johannes Boreel, een Zeeuw, is op *peregrinatio academica*, 'academische omzwerving', wat tegenwoordig een buitenlandse studiereis zou heten. De precieze jaren van zijn reis zijn lastig te geven. Er bestaat een aantekening van Boreel in een Arabisch handschrift die 1597 noemt; in 1599 bevond Boreel zich in Basel. Van zijn Oosterse reis bracht hij handschriften in allerlei talen mee terug en daar moet de *Codex Boreelianus* wel bij gezeten hebben. Meer valt er echter niet van te zeggen. Had hij het in Constantinopel verworven? Of was het hem geschonken door Meletius Pigas, de patriarch van Alexandrië, met wie hij op zijn reis kennis had gemaakt? Boreel zelf schijnt niet veel met het handschrift te hebben gedaan. Hij was meer geïnteresseerd in Oosterse talen – althans, voordat hij voor de wetenschap verloren ging en de diplomatie en politiek inging. Aan hem dankt het handschrift wel zijn huidige naam.

Wettstein

Na de dood van Boreel wordt een en ander nogal schimmig. Boreels bibliotheek is geveild, niet lang na zijn dood, maar het is onduidelijk of de *Codex Boreelianus* onderdeel daarvan uitmaakte. Voor informatie tot 1830 zijn er maar twee bronnen: het handschrift zelf, natuurlijk, maar vooral de

τ
ΚΑΜΑΡ
ΚΟΝ
ΑΡΧΗΤΟΥ
ΕΥΑΓΓΕ
ΛΙΟΥΙΥ
ΧΥ ΥΥ
ΤΟΥ ΘΥ
ΩCΓΕΓΡΑΠΤΑΙ
ΕΝΤΟΙCΠΡΟΦΗ
ΤΑΙC·ΙΔΟΥΕΓΩ
ΑΠΟCΤΕΛΛΩΤΟ
ΑΓΓΕΛΟΝΜΟΥ
ΠΡΟΠΡΟCΩΠΟΥ
COΥ·ΟCΚΑΤΑCΚΕΥ
ΑCΕΙCΤΗΝΟΔΟΝCΟΥ
ΕΜΠΡΟCΘΕΝCΟΥ·
ΦΩΝΗΒΟΩΝΤΟC
ΕΝΤΗΕΡΗΜΩΕ
ΤΟΙΜΑCΑΤΕΤΗ
ΟΔΟΝΙΚΥ·ΕΥΘΕΙ
ΑCΠΟΙΕΙΤΕΤΑC
ΤΡΙΒΟΥCΑΥΤΟΥ·
ΕΓΕΝΕΤΟΪΩΑΝ
ΝΗC·ΒΑΠΤΙΖΩΝ
ΕΝΤΗΕΡΗΜΩ·
ΚΑΙΚΗΡΥCCΩΝ
ΒΑΠΤΙCΜΑΜΕΤΑ
ΝΟΙΑC·ΕΙCΑΦΕCΙ
ΑΜΑΡΤΙΩΝ·
ΚΑΙΕΞΕΠΟΡΕΥΟΝ
ΤΟΠΡΟCΑΥΤΟΝ
ΠΑCΑΙΤΟΥΔΑΙΑ

3 ▲
Het begin van het evangelie van Johannes, 179r.

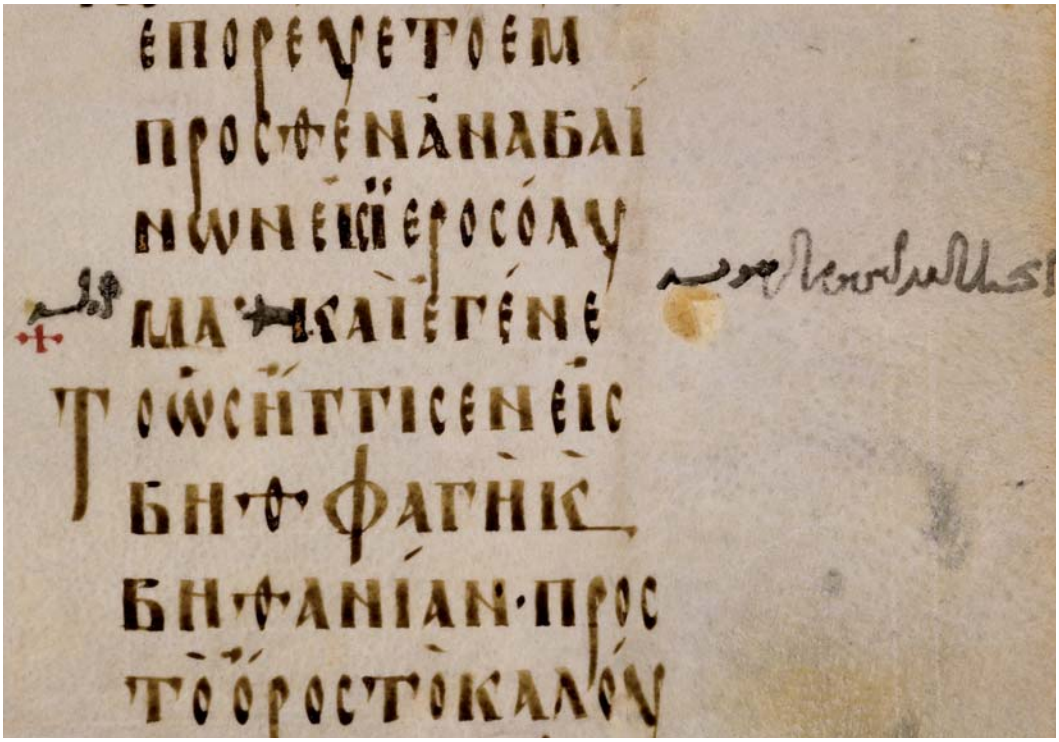

4 ►
Een Arabische rand-opmerking bij Lucas 19, 168r.

beroemde editie van het Griekse Nieuwe Testament van Johann Jakob Wettstein uit 1750-1751. Deze editie is zelfs de enige bron voor de verbinding van Johannes Boreel en het handschrift. Er is echter geen reden om aan zijn informatie te twijfelen, hoewel er nog wel voldoende vragen open blijven. In elk geval begint het leven van dit handschrift voor de tekstkritiek van het Nieuwe Testament met deze editie, want Wettstein vermeldt een aantal lezingen ervan. In de *prolegomena* meldt hij dat er na Boreels dood een collatie (een vergelijking met de gedrukte tekst) was gemaakt en dat die hem ter hand was gesteld door de rector van het Amsterdamse gymnasium, Isaac Verburg. In de decennia na Wettstein noemde iedereen het handschrift zelfs met de letter 'F' waarmee hij het had genummerd, maar net als Wettstein zelf wist niemand waar het handschrift was, of zelfs of het nog wel bestond.

Heringa

Het handschrift duikt weer op in 1830. Jodocus Heringa, hoogleraar theologie in Utrecht (afbeelding 5), was op een gegeven moment op bezoek bij één van zijn ex-promovendi, Hendrik Herman Donker Curtius, in Arnhem. Deze liet hem een stukje van een Grieks handschrift zien, dat hij van een vriend had geleend. Heringa was ogenblikkelijk geïnteresseerd en vroeg of hij het gehele handschrift mocht bestuderen. Dat mocht; hij kreeg het uiteindelijk mee naar Utrecht. Die vriend van Donker Curtius was J.M. Roukens, jurist te Arnhem, uit een Nijmeegs juristen- en notabelengeslacht, zelf ook in Nijmegen geboren. Vanzelfsprekend werd navraag gedaan bij Roukens naar de herkomst van het handschrift, maar het spoor liep dood met diens mededeling dat het voor zover hij wist altijd in de familie was geweest.

Heringa bestudeerde het handschrift op zijn gemak thuis. Hij stelde vast dat het om de door Wettstein vermelde *Codex Boreelianus* moest gaan. Wel bleek dat er sinds Boreels dood nog meer verloren was gegaan. Hij schreef er tenslotte een uitgebreide geleerde verhandeling over, een *Disputatio*. Nog voor publicatie ervan overleed hij. Zijn opvolger als hoogleraar in Utrecht, H.E. Vinke, voltooide het werk in 1843. Ook zorgde Vinke ervoor, dat het bestuderen van het handschift niet langer een privé-aangelegenheid was. Het werd aangekocht voor de universiteitsbibliotheek.

Geleerden op bezoek

De geleerde wereld wist nu dat het handschrift was teruggevonden en enkele onderzoekers kwamen

◂ 5
Jodocus Heringa Ezn (1765-1840) (Portret Senaatszaal Universiteit Utrecht, afbeelding via Universiteitsmuseum).

zelfs in Utrecht op bezoek om het te bekijken.

De beroemdste, en de eerste, was Constantinus Tischendorf in 1841. Vanwege de zomersluiting van de universiteit, zo heette het, kreeg hij het handschrift niet te zien, maar wel de onderzoekingen van Heringa die Vinke voor publicatie aan het voorbereiden was. Zijn commentaar zou hebben geluid dat je aan Heringa's informatie voldoende hebt om al het nodige te weten te komen over het handschrift. Tischendorfs beroemde en nog altijd gebruikte achtste editie van het Griekse Nieuwe Testament vertrouwt dus op Heringa's verhandeling voor de informatie over de *Codex Boreelianus*.

Niet lang daarna, in 1844, kwam Jacobus Izaäk Doedes, later zelf ook hoogleraar in Utrecht en één van de weinige Nederlanders die zich in de eerste helft van de negentiende eeuw intensief met de tekstkritiek van het Nieuwe Testament heeft beziggehouden. Hij schreef een recensieartikel van Heringa's *Disputatio*, waarvoor hij het handschrift zelf ook raadpleegde en ook een aantal verbeteringen aangaf. Er zijn ook dingen waar Doedes niet uitkwam, zoals de katernindeling en het Arabisch.

Samuel Tregelles, een belangrijke Engelse tekstcriticus, kwam in september 1850 langs, op de weg terug van een lange handschriftenreis in Frankrijk en Duitsland, en 'maakte een facsimile'. Deze

6 ▸
Een aantal verknipte folio's en een kinderhand op 4or.

mededeling heeft voor nogal wat misverstanden gezorgd en heeft sommige onderzoekers vergeefs doen zoeken naar een facsimile-editie van het handschrift. Wat in die tijd echter onder een facsimile werd verstaan is veel bescheidener: Tregelles trok een gedeelte van een kolom over, om een goed voorbeeld van het schrift en de grootte te hebben. Dat is de 'facsimile' en deze is de bron van afbeeldingen van het handschrift in negentiende-eeuwse Engelse handboeken.

Het minst bekend is nog dat ook Jean-Baptiste Pitra, een katholieke historicus en medewerker van Jacques-Paul Migne (redacteur van de *Patrologia Graeca* en *Patrologia Latina*), het handschrift heeft bestudeerd, toen hij in Nederland was om het katholicisme hier te beschrijven. In zijn reisverslag uit 1850 schreef hij wel over Utrecht, maar niet over het handschrift. Een afschrift van zijn persoonlijke aantekeningen, gemaakt door de bibliothecaris F.B. Adèr, wordt nog altijd bij de codex in dezelfde doos bewaard.

Pitra's aantekeningen tonen aan dat er toch wel iets meer te zeggen was dan Heringa had gedaan. Pitra besteedde nauwelijks aandacht aan de Griekse tekst zelf, maar was des te meer geïnteresseerd in de liturgische elementen die in het handschrift te vinden zijn. Wat anderen slechts noemden, omdat het nu eenmaal bij de beschrijving van het handschrift hoorde, was voor Pitra hoofdmoot.

Naar de 21ste eeuw

Na het enthousiasme over het terugvinden van de codex trad er een zekere stilte in. Met Heringa's verhandeling en Tischendorfs editie leek alles voorhanden dat nodig was. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd er een microfilm gemaakt, die ook aan het Instituut voor Nieuwtestamentsche Tekstkritiek in Münster ter beschikking werd gesteld. De kwaliteit van deze film laat echter te wensen over. De tekst van het handschrift valt wel vast te stellen, maar correcties en allerlei andere details niet of nauwelijks.

De moderne tijd trad pas werkelijk in op 31 maart 2007, toen David Trobisch, hoogleraar in Bangor (Maine), op bezoek was in Utrecht en een lezing over de tekstkritiek van het Nieuwe Testament hield. Na afloop daarvan mocht het gezelschap gezamenlijk het handschrift bekijken in de handschriftenzaal. Deze middag leidde tot enkele projecten. Het handschrift is gefotografeerd in hoge kwaliteit, en via de website van de Universiteitsbibliotheek Utrecht toegankelijk gemaakt. Ook was er van februari tot augustus 2009 een tentoonstelling over het handschrift in het Universiteitsmuseum Utrecht.

Deze en andere initiatieven passen goed in de huidige trend in het onderzoek naar bijbelhandschriften. Immers, elk handschrift heeft een verhaal te vertellen. In de beschrijving van de geschiedenis van het handschrift spiegelt zich de geloofsgeschiedenis en ook de geschiedenis van de geleerde omgang met de tekst van het Nieuwe Testament. Steeds verrassend concreet, soms raadselachtig en soms nog meer dan dat. Ook anderen dan gelovigen en/of geleerden zijn met het handschrift in aanraking geweest. Ergens tussen Boreel en Heringa, in Nederland, leek al dat mooie, stevige perkament in de ogen van een kind bij uitstek geschikt om te oefenen met schaar en pen… (afbeelding 6).

Noot

Dank aan Geert van Oyen en Bart Jaski voor stimulerende discussies over het handschrift, en aan Peter Joosse, Tjitze Baarda en Bas van Os voor de hulp met het Arabisch.

Literatuur

Barbour, Ruth, *Greek Literary Hands. A.D. 400-1600* (Oxford, 1981).

Codex Boreelianus, (http://digbijzcoll.library.uu.nl/lees_gfx.php?BoekID=1553).

Deeleman, C.F.M., 'Het terugvinden van den codex Boreelianus herdacht'. In: *Nieuwe Theologische Studiën* 20 (1937), p. 162-171.

Doedes, J.I., 'Iets over den Codex Rheno-Trajectinus, vroeger Boreelianus (F der Evangelien)'. In: *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* 2 (1845), p. 147-168.

Heringa, Jodocus (verzorgd door Henr. Eg. Vinke), *Disputatio de codice Boreeliano, nunc Rheno-Trajectino, ab ipso in lucem protracto* (Utrecht, 1843) (http://digbijzcoll.library.uu.nl/lees_gfx.php?BoekID=1522).

Pitra, Jean-Baptiste, *La Hollande catholique* (Parijs, 1850).

Tischendorf, Constantinus, *Novum Testamentum Graece* […], editio octava critica maior, 2 dl. (Leipzig, 1869-1872).

Tregelles, Samuel Prideaux, brieven, gepubliceerd in *Journal of Sacred Literature* 6 (1850), p. 227-230 en 451-459.

Wettstein, Johann Jakob, *Novum Testamentum Graecum* […], 2 dl. (Amsterdam, 1751-1752) (fotomechanische herdruk: Graz, 1962).

ΟΥΧΙΔΥΟΣΤΡΟΥΘΙΑ
ΑΣΣΑΡΙΟΥΠΩΛΕΙ
ΤΑΙ, ΚΑΙΕΝΕΣΘΑΙ
ΤΩΝΟΥΝΕΣΕΣΘΑΙ
ΕΠΙΤΗΝΓΗΝ. Α
ΝΕΥΤΟΥΤΡΙΣΥ
ΒΩΝ· ΥΜΩΝ
ΚΑΙΑΙΤΡΙΧΑΣΤΗ

ΡΛΣ

ΚΑΘΟΥΕΙΣΔΕΤΙ
ΩΝΜΟΥ·ΕΩΣΑΝ
ΦΩΤΟΥΣΕΧΤΡΕΣ
ΣΟΥ·ΥΠΟΠΟΔΙΟ
ΕΩΝΗΠΟΔΩΝΣΟ
ΟΥΣΙΔΑ
ΕΤΟΝΙΣ
ΟΦΕΝ

ΡΛΣ

ΠΗΝΟΣ· ΟΙΔΑΤΕ
ΑΣΤΩΝ
ΗΓΩΝ